

*ВИКОРИСТАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДИКТАНТІВ З ЕЛЕМЕНТАМИ
ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ У ФОРМУВАННІ МОВНИХ ТА
МОВЛЕННЄВИХ УМІНЬ І НАВИЧОК УЧНІВ*

У статті розглядається питання доцільності та ефективності роботи з лінгвістичного аналізу текстів навчальних диктантів, подано зразки текстів для використання на уроках формування орфографічних та пунктуаційних умінь.

Ключові слова: диктант, лінгвістичний аналіз тексту, мовні та мовленнєві уміння і навички.

Комунікативно-діяльнісний підхід до навчання мови забезпечує орієнтацію на текст як умову формування вмінь і навичок учнів спілкуватися, оскільки комунікація по суті і є текстовою діяльністю. У зв'язку з цим навчання повинне проводитися на основі сучасної теорії тексту з перспективою формування навичок ефективної текстової діяльності учнів (сприймання, відтворення, створення, редагування висловлювань). У сучасній дидактиці зростає інтерес до проблеми лінгвістичного аналізу тексту на уроках мови (С.Караман, О.Караман, Л.Мацько, В.Мельничайко, М.Пентилюк, М.Плющ), адже вміння заглиблюватися у мовну тканину тексту, спостерігати за мовними явищами, пояснювати особливості функціонування мовних одиниць – це основа формування мовних, мовленнєвих та, у подальшому, комунікативних умінь і навичок. Одним із шляхів упровадження системи роботи з лінгвоаналізу є, на наш погляд, виконання відповідних завдань під час написання учнями текстів навчальних диктантів на уроках засвоєння, повторення, систематизації знань, формування вмінь і навичок з орфографії та пунктуації.

Відтак **мета** нашої статті – розкрити можливості використання на уроках мови текстів диктантів у формуванні мовних та мовленнєвих умінь і навичок учнів. Серед завдань – описати особливості проведення елементів лінгвістичного аналізу текстів диктантів, з'ясувати місце і значення

вказаного виду роботи на уроках української мови, визначити основні критерії добору текстів диктантів для реалізації елементів лінгвоаналізу, подати зразки елементів лінгвістичного аналізу під час роботи над текстами диктантів.

Відомо, що диктант – це прийом організації на уроці, в основі якого лежить адекватне писемне відтворення сприйнятого на слух тексту або окремих його елементів [5, с. 40]. Проблемою теоретичного обґрунтування та техніки впровадження диктанту в практику шкільної освіти займалися О.Біляєв, В.Горбачук, В.Дудченко, С.Караман, О.Караман, Г.Козачук, А.Нікітіна, Т.Пашник, М.Пентиліук та інші.

Нагадаємо, що диктанти бувають навчальні і контрольні (за метою); текстуальні, вибіркові, вільні, творчі, диктанти-переклади (за способом відтворення); попереджувальні, пояснювальні коментовані, «перевіряю себе» (за методикою проведення); слухові, зоро-слухові (за особливостями сприйняття); словникові, з окремих словосполучень і речень, текстові (за особливостями мовного матеріалу); з уст учителя, за магнітофонним записом, самодиктант (за джерелом сприйняття тексту). Сучасна наука виокремлює ще й інші види диктантів: диктант інформаційної дії, диктант-гіпотеза, графічний [4, с.246-247].

Текстоцентричний підхід до навчання забезпечує опрацювання на уроці цілісного висловлювання, проникнення учнів у природу мови, вивчення та аналіз функціонування мовних одиниць, їх ролі у відтворенні теми, ідеї, системи образів, а також формування вміння створювати власні висловлювання на основі тексту-взірця. Таким чином, тексти навчальних диктантів можуть бути використані з метою виконання елементів лінгвістичного аналізу. За такого підходу мовна одиниця з орфограмою чи пунктограмою розглядається з погляду додаткового емоційного навантаження у тексті, і можна говорити про експресивну орфографію та експресивну пунктуацію.

Серед мовознавців, які послуговуються термінами «експресивна орфографія» та «експресивна пунктуація» можна назвати Л.Будніченко, В.Булохова, М.Голева, О.Захарову, С.Львову, С.Мощеву. На думку вчених, ефект експресивності орфографічних та пунктуаційних явищ з'являється у разі підсилення смислового аспекту мовної одиниці, що пов'язане з ускладненням емоційного забарвлення висловлювання і, відповідно, передбачуваною автором метою впливу (переконання, навіювання) на реципієнта. Серед функцій експресивної орфографії та пунктуації мовознавці називають аргументно-видільну, зображальну, ігрову, конкретизуючу, оцінну та ін. [1]. У наукових дослідженнях з експресивної орфографії та пунктуації лінгвісти пропонують звертати увагу не лише на ті мовні явища, які відповідають нормам літературної мови, але й ті, що демонструють відхилення від них. Останні можуть бути використані з метою характеристики персонажа автором, культурного рівня співрозмовників, створення комічного ефекту, притягнення уваги читача, досягнення комунікативної мети тощо.

Саме ці розвідки мовознавчої науки послужили основою для припущення можливої роботи з лінгвістичного аналізу під час опрацювання текстів диктантів на уроках української мови.

Дидактичні можливості диктантів необмежені, проте основна мета використання їх на уроках мови – перевірка та контроль орфографічної й пунктуаційної грамотності учнів. Часто диктант супроводжується граматичним завданням, яке передбачає демонстрацію учнями навичок виконання різних мовних розборів (фонетичного, морфемного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного). Методистами популяризуються диктанти творчі, під час яких учневі пропонується замінити слово, сполучення слів, речення, розширити якусь частину тексту або дописати сам диктант. Ми пропонуємо дещо інший вид роботи над текстом диктанту.

У школі давно запроваджено таку форму роботи, як переказ із аналізом тексту. Цілком імовірно, можлива й інша форма роботи – диктант із елементами лінгвістичного аналізу. Диктант із подальшим лінгвістичним аналізом тексту (або його елементами) – це об'єднання в одній роботі двох напрямів діяльності – контролю й навчання. З одного боку, учні повторюють, систематизують, узагальнюють знання з орфографії та пунктуації, а з іншого – вивчають виражальну, експресивну функції розділових знаків, значення та буквено-звукову організацію слова. Особливо цінним є те, що робота з текстом дає учням можливість більш глибокого спостереження над мовними явищами.

Слід застерегти, що часто виконання лінгвістичного аналізу тексту зводиться до виділення тих лексичних засобів, які вивчені учнями (діалектизми, жаргонізми, синоніми, омоніми тощо), або синтаксичних конструкцій із щойно вивченими розділовими знаками. У такому разі розуміння того, як побудований текст, як за допомогою мовних одиниць відтворено ідею, створено образи, підмінюється простим їх розпізнаванням. Між іншим, учитель має забезпечити пріоритет розуміння, аналізу над розпізнаванням мовних одиниць. Слід навчити учня не тільки виділяти мовну одиницю, пояснювати орфограму або пунктограму, а й виявляти місце та роль мовних одиниць у тексті. Тільки за такого підходу сам учень поступово прийде до висновку, що весь лексичний, граматичний, фонетичний, інтонаційний ряд тексту спрацьовує на реалізацію авторського задуму. Інакше учні слабо оволодівають новими знаннями про мову і мовлення, а сам процес роботи над текстом носить характер повторення або узагальнення вивченого.

У доборі текстів диктантів з елементами лінгвістичного аналізу слід дотримуватися деяких критеріїв:

- лінгвістичний (наповнення тексту необхідними орфограмами та пунктограмами, які слід повторити (узагальнити));

- стилістичний (певна орфограма або пунктограма має в тексті ефект експресії);
- жанрово-стильовий (добір текстів різних жанрів та стилів мовлення);
- соціо- та етнокультурного спрямування (тексти мають нести інформацію про історичний та культурний розвиток українського етносу, його місце серед інших народів світу тощо);
- виховний (дидактичний матеріал сприяє засвоєнню та формуванню морально-етичних цінностей українського народу, вихованню естетичного чуття слова);
- психологічний (урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, формування національної свідомості та самосвідомості).

Особливість проведення такого виду роботи, як диктант із лінгвістичним аналізом тексту, полягає в тому, що повторення та узагальнення орфографічних і пунктуаційних норм виводиться на стилістичний рівень, тобто орфограма або пунктограма, яка пояснюється учнями, має бути обґрунтована ще й з позиції додаткового емоційного навантаження у тексті.

Під час роботи над орфограмами та пунктограмами вчитель акцентує увагу на їх виражальних можливостях, зв'язку з ідейно-художньою своєрідністю тексту. Наприклад, повторюючи або вивчаючи орфограми, що пов'язані з написанням самостійних і службових частин мови, слід торкнутися питання функціонального навантаження їх у стилістичному оформленні тексту. Серед орфограм, які можуть носити експресивний характер у текстах, можна назвати написання не з різними частинами мови, написання різних префіксів (зокрема пре-,), написання суфіксів із м'яким знаком, написання іменників, прикметників через дефіс, написання прислівників тощо, серед пунктограм - експресивне використання тире, риторичних знаків питань і оклику, дужок, коми при однорідних членах речення, звертаннях, уточнюючих членах речення, вставних конструкціях

тощо. Звернути увагу слід також на відхилення від норм орфографії, пунктуації або відсутність розділових знаків – якщо це пов'язано з наданням експресивного забарвлення тексту.

Наведемо приклади текстів диктантів з елементами лінгвістичного аналізу. На уроці з морфології учитель пропонує такий текст диктанту:

- *Заради істини я готовий у будь-яку дорогу, в яку б мене не відправили, - палко сказав учень.*

*Майстер був **неймовірно** здивований.*

- *Коли виступатимеш? – запитав він.*

- *Як тільки ти скажеш мені, куди йти.*

- *Думаю, тобі потрібно йти туди, куди показує твій ніс.*

- *Хм? А де зупинитись?*

- *Де захочеш.*

- *І що, я знайду там істину?*

- *Авжеж. Вона буде стояти прямо перед твоїм носом і дивитиметься у твої **небачучі** очі (В.Кійко).*

У поданому тексті серед орфограм – різні, проте націлюємо учнів на написання різних частин мови з *не*. Під час роботи школярі додають приклади слів з тими орфограмами, які не присутні в даному тексті. Особливу увагу звертаємо на слово *небачучі*. Учні не тільки пояснюють написання цього слова, але й шляхом мовного аналізу, спостереження, лінгвістичного експерименту доходять висновку, що воно є влучною деталлю у відображенні головної думки притчі, несе особливе експресивне навантаження. Після опрацювання тексту, заглиблення у зміст, вивчення мовного матеріалу учням можна дати завдання висловити думку (в усній або письмовій формі) про давню проблему людства – пошук істини.

Наступний текст можна використати як коментований диктант. Він наповнений словами з орфограмою «Написання складних слів». Отже, завдання учнів – пояснити написання слів з указаною орфограмою, а також проаналізувати доречність функціонування їх у тексті.

На татарських полях та на козацьких шляхах

*То ж не вовки-сіроманці квилять-проквиляють,
Не орли-чорнокрильці клекочуть, під небесами літають,
То ж сидить на могилі козак старесенький,
Як голубонько, сивесенький...
«Гей, панове-молодці, козаки-запорожці!
Ой де ж то ви пробуваєте?
Чи до Січі-матері приїжджаєте,
Чи ляхів-ворогів киями покладаєте,
Чи татар-бусурман в плін завертаєте? (Нар. тв.)*

У ході лінгвоаналізу учні розглядають складні іменники як спосіб вираження, організації мовленнєвої структури тексту та своєрідні коди естетичної інформації. Шляхом лінгвістичного експерименту (добору синонімів, заміни складних іменників простими) вони доходять висновку про особливу експресію указаних мовних одиниць, які допомагають дати вичерпну характеристику (позитивну чи негативну) об'єктам розповіді і викликати симпатію або антипатію з боку читача. Учитель наголошує ще й на тому, що використання складних слів є мовною особливістю творів українського фольклору.

Продовженням уроку може бути робота над слуховим диктантом (фрагмент народної притчі):

Жили-були три сестри. Одна була лінвоюю-прелінвоюю, друга злою-презлюю, а третя і розумниця, і красуня, і рукодільниця – любо-дорого подивитися.

Одного ранку зупинилася підвода біля їхніх воріт. Сестри вийшли подивитися, хто приїхав. На возі сиділа літня жінка.

- *Хто ти? – запитали дівчата.*
- *Я – доля. Прийшов час заміж виходити.*

Учитель пропонує почути і запам'ятати складні прикметники та прислівник, пояснити орфограму, а також з'ясувати їх експресивне навантаження у тексті. Використовуючи деякі методи лінгвоаналізу (лінгвістичного експерименту, зіставлення, порівняння), учні доходять висновку, що повторення у слові однакових або близьких за змістом основ виконує функцію перебільшення певної ознаки і спрацьовує на адекватне сприймання читачем створеної автором оцінки героїв (позитивної чи негативної).

На уроці синтаксису під час опрацювання простих речень за метою висловлювання пропонуємо використання фрагменту притчі «Як жити?»:

У пошуках відповіді на питання «Як жити?» юнак звернувся до мудреця:

- Скажи, як мені пливати по річці життя?
- Не будь, як усі, - відповів той. – Не пливи за течією в загальному натовпі сірих і байдужих. Пливи наперекір усьому! Життя – боротьба! Розривай хвилі! Прагни! Досягай! Переборюй труднощі заради загального блага і вдосконалення світу!

Учні записують текст диктанту, пояснюють розділові знаки у розповідних, питальних, спонукальних реченнях. Особливу увагу учнів слід привернути на ряд спонукальних речень і розділові знаки в них. Яка функція використання у тексті цілого ряду спонукальних речень? Школярі знову експериментують, замінюють речення із знаком оклику на речення із крапкою, читають, пояснюють інтонаційну різницю і доходять висновку про виражальні можливості спонукальних речень у тексті. Як продовження роботи над текстом учитель дає завдання дописати притчу, використовуючи ряд питальних речень і пояснити їх експресивне навантаження.

Виділяючи та пояснюючи визначені вчителем мовні одиниці, учні також повинні навчитися розпізнавати співвідношення різних компонентів

тексту, пов'язувати використання мовних одиниць з темою, ідеєю твору, стилем, типом, жанром висловлювання, знаходити відповідність тексту літературній традиції, культурному контексту, епосі.

У ході роботи над експресивною орфографією та пунктуацією вчителем можуть бути запропоновані завдання на заміну мовних одиниць, порівняння, зіставлення різних висловів, конструювання, доповнення, моделювання самого тексту, написання власного тексту на основі аналізованого. Такі завдання формують мовні та мовленнєві вміння й навички, уміння відбирати доречні, точні мовні засоби відповідно до теми та ідеї, будувати висловлювання, в логічній послідовності створювати тексти-відгуки, тексти-роздуми, тексти-асоціації, тексти-зауваження, тексти-пропозиції та інші.

Отже, тексти диктантів на уроках мови мають широкі дидактичні можливості. Аналіз мовного матеріалу тексту диктанту забезпечує роботу над експресивною орфографією та пунктуацією. Учні переконуються в тому, що пунктограми та орфограми тісно пов'язані з живою природою мови, а їх використання впливає на семантику тексту, надає йому експресивного забарвлення. Система роботи в такий спосіб забезпечує формування мовних та мовленнєвих умінь, що є підґрунтям формування умінь комунікативних.

В статье изучается целесообразность и эффективность работы по лингвистическому анализу текстов учебных диктантов, представлены примеры текстов диктантов для использования на уроках формирования орфографических и пунктуационных умений.

Ключевые слова: диктант, лингвистический анализ текста, языковые и речевые умения и навыки.

The article considers the issue of expedient and effective work of linguistic analysis of texts of training dictations, there are samples of texts for using at the lessons of formations of orthographical abilities and abilities of punctuation.

Key words: dictations, linguistic analysis of texts, linguistic and speaking skills and abilities.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будниченко Л.А. Экспрессивная пунктуация в публицистическом тексте (на примере текстов рекламы). Автореф. дис.докт.филолог.наук. – С-Птб., 2003.
- 2.Єщенко Т.А. Лінгвістичний аналіз тексту. – К.: Академія. – 2009. – 264с.
- 3.Караман С.О. Методика навчання української мови в гімназії: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. 0 К.: Ленвіт, 2000. – 272 с.
4. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / За ред. Пентилюк М.І. – К.: Ленвіт, 2004. – С.276.
5. Словник-довідник з української лінгводидактики: Навчальний посібник/ Кол. авторів за ред. М.Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2003. – 149с.
6. Універсальний словник української мови. – Тернопіль: Навч. книга - Богдан, 2005. – 848с.